

STÁTNICOVÁ OTÁZKA Č. 4

Fonetický a fonologický systém současného českého jazyka. Systém českých konsonantů a vokálů. Základní přehled hláskových změn v současné češtině. Slohová platnost hláskových prostředků.

Studijní opora pro studenty oboru Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání

Mgr. Klára Gyüre, Ph.D.

Pedagogická
fakulta

Univerzita Palackého
v Olomouci

Fonetický a fonologický systém současného českého jazyka. Systém českých konsonantů a vokálů. Základní přehled hláskových změn v současné češtině. Slohová platnost hláskových prostředků.

Studijní opora pro studenty oboru Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání

Mgr. Klára Gyüre, Ph.D.
odborný asistent
Katedra českého jazyka a literatury

Pedagogická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
2023

**A) FONETICKÝ A
FONOLOGICKÝ
SYSTÉM
SOUČASNÉHO
ČESKÉHO JAZYKA**

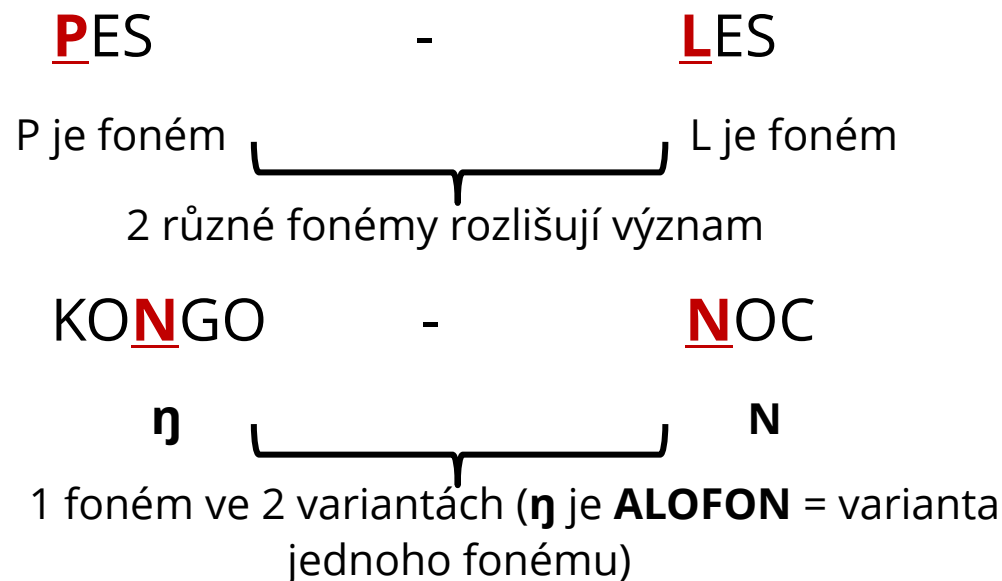
Čím se zabývá fonetika a fonologie?

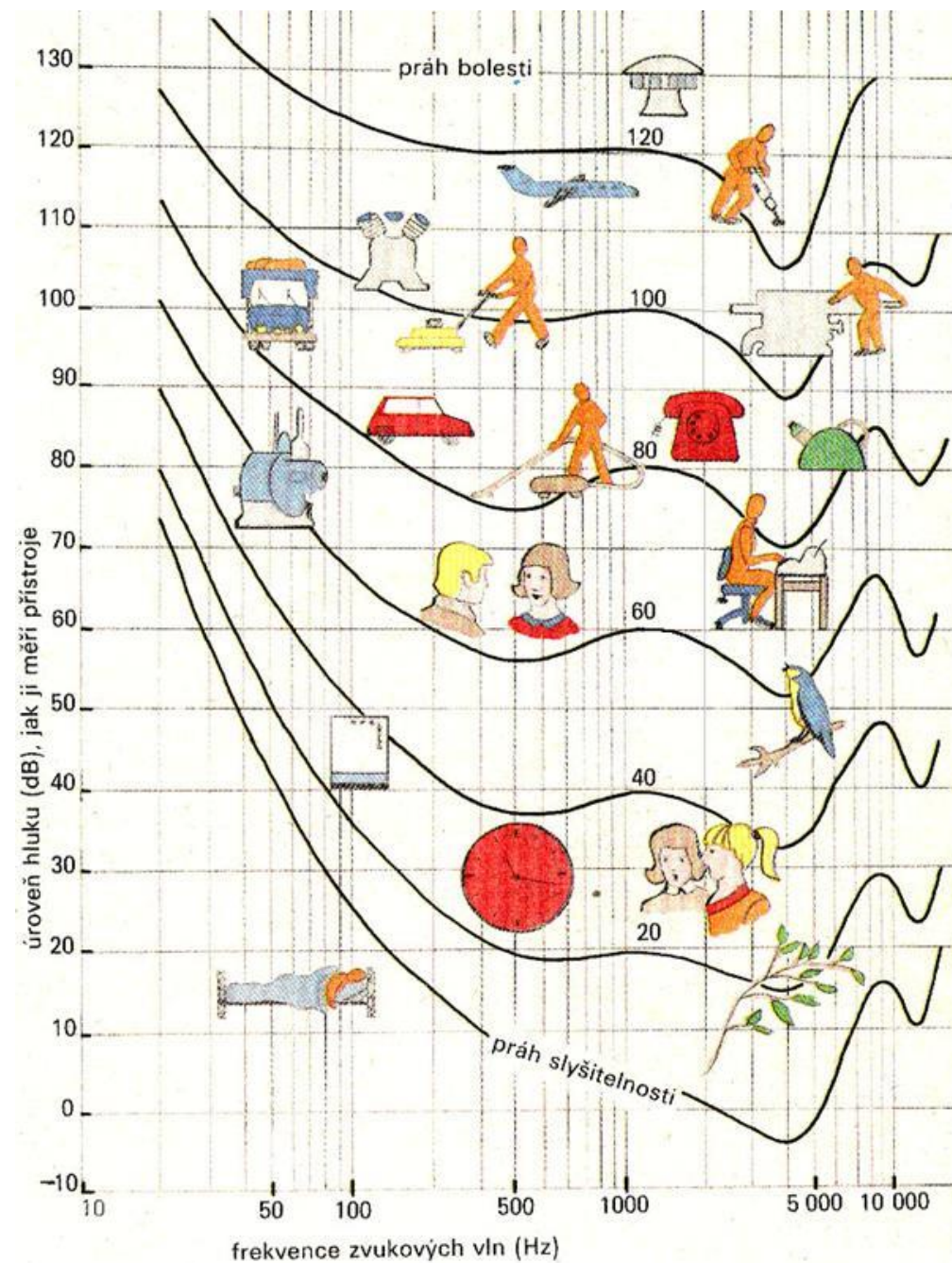
FONETIKA

- věda o **vytváření, produkci a percepci hlásek** (jak se tvoří hlásky v mluvidlech, jak se šíří a jak je vnímáme):
 - **artikulační** – tvorba hlásek v mluvidlech
 - **akustická** – jak se zvuk přenáší (zkoumá i šumy a zvuky v pozadí)
 - **auditivní** – to, co slyšíme (frekvence **20 – 20.000 Hz**)
https://www.youtube.com/watch?v=VxcbppCX6Rk&ab_channel=AsapSCIENCE
- předmětem jejího zkoumání je **zvuková stránka jazyka**
- **nejmenší (základní)** jednotkou řeči je **HLÁSKA (fón)** = konkrétní zvuk jazyka (reálná reprezentace fonému)

FONOLOGIE

- věda o **funkci hlásek**
- **základní** jednotka je **FONÉM** – nejmenší **abstraktní** jednotka řeči, která **nenese význam**, ale má schopnost **význam rozlišit**

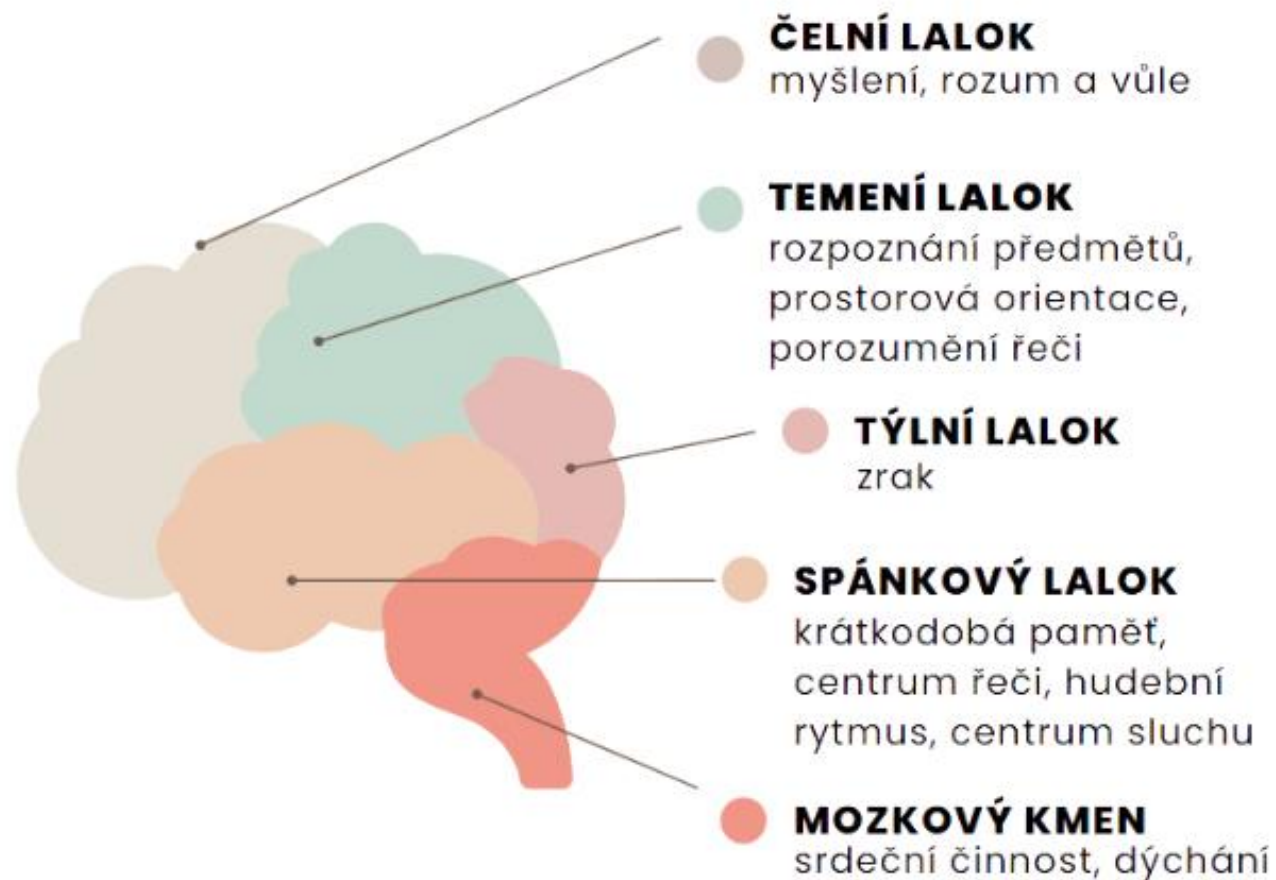
http://fyzika.jreichl.com/data/MKV_zvuk_soubory/i/mage123.jpg

CAN YOU
TRUST YOUR
EARS?

Jak vzniká řeč?

- schopnost **mluvit** (řeč) je dána pouze **člověku** – řízeno **MOZKOVÝMI CENTRY** (čelní, spánkový a týlní lalok)
 - pokud jsou porušena, může dojít k neschopnosti řeč tvořit a rozumět jí (**afázie**)
 - menší poškození – dyslexie, dysortografie
- fonetika jako jediná z lingvistických disciplín využívá vědecké metody **přírodních věd** (anatomie, fyziologie)

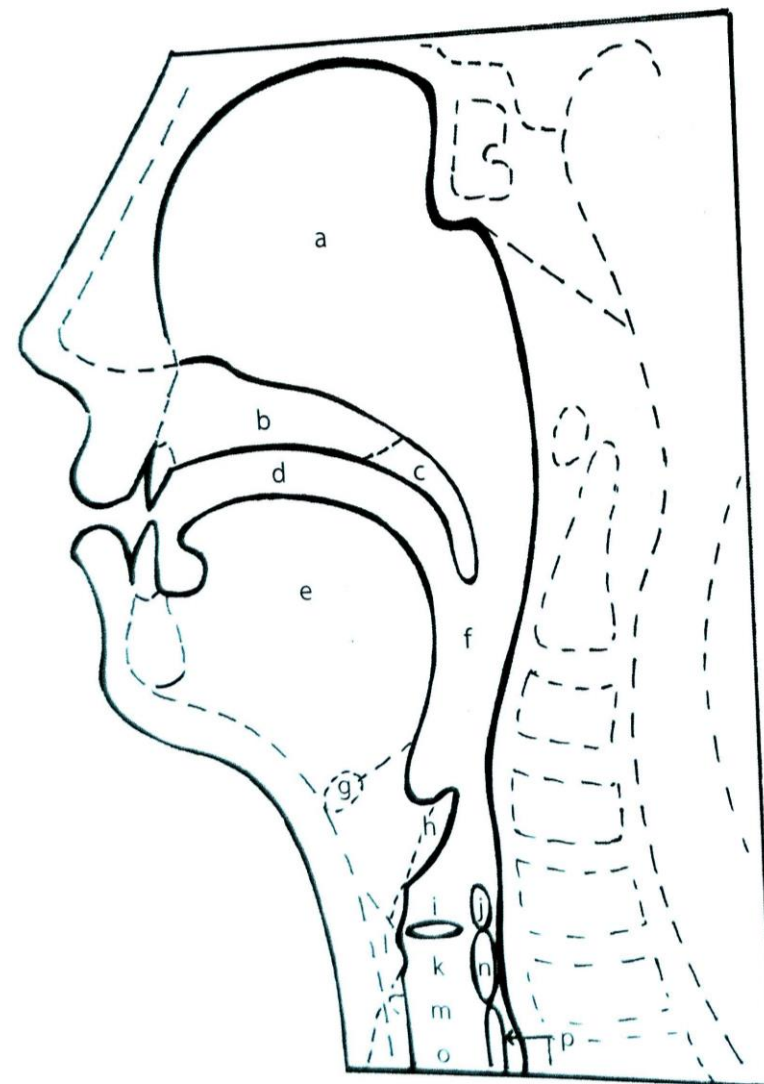

<https://cbdstar.cz/anatomie-mozku-jak-mozek-funguje/>

Jak vzniká řeč?

- na mluvení se podílí **MLUVIDLA**:

- 1) **RESPIRACE** – v **DÝCHACÍM** ústrojí (plíce, průdušnice, průdušky) vzniká **VÝDECHOVÝ PROUD VZDUCHU**
- 2) **FONACE** – v **HLASOVÉM** ústrojí (hrtan, hlasivky) vzniká **TÓN** hlasu (tzn. hlasivky kmitají)
- 3) **ARTIKULACE** – v **HLÁSKOVACÍM** (artikulačním) ústrojí se hlas přetváří v **ŘEČ**
 - podílí se orgány **pasivní** (tvrdé patro, čelist, zuby) a **aktivní** (jazyk, rty, měkké patro) = **DUTINA ÚSTNÍ** (v **DUTINĚ NOSNÍ** vznikají pouze hlásky **M, N, Ň**)

- a) dutina nosní
- b) tvrdé patro
- c) měkké patro
- d) dutina ústní
- e) jazyk
- f) hltan
- g) jazyk
- h) příklopka hrtanová (ep)
- i) hlasivková štěrbina
- j) chrupavka
- k) hlasivkové vazy
- l) štítná žláza
- m) hrtan
- n) prstěncová chrupavka
- o) průdušnice
- p) trávicí trubice

1) PRAVOPIS

- jsou slova, která **se píší jinak, než se vyslovují** (tzn. je rozdíl mezi hláskou a grafémem)
 - př. NIKDY [ŇIGDI] – vysvětlit žákům, proč se to děje (asimilace znělosti)
- rozlišit **význam** slov, která se **stejně vyslovují, ale jinak píší** (týká se např. zdvojených hlásek)
 - př. NEJJISTĚJŠÍ x NEJISTĚJŠÍ
- ve výslovnosti nepoznáme, zda se jedná o **I/Y, Ú/Ů, BĚ/BJE, VĚ/VJE, MĚ/MNĚ**
 - př. VĚNEC [VJENEC] x VJEZD [VJESD]
 - př. [OBJET] – OBĚD, OBJET - homofonie

2) KULTIVOVANÝ PROJEV

- **učitel je řečový vzor** (potřeba dodržovat ortoepickou normu)
- **budování** kultivovaného projevu i u **žáků** (referáty, prezentace, přednes, mluvní cvičení apod.)
- člověk hodnocen na základě řečového projevu

3) NÁPRAVA VAD VÝSLOVNOSTI

- stěžejní u **předškolních dětí a žáků na 1. stupni ZŠ**
- učitel diagnostikuje řečové vady a usiluje o nápravu (možná spolupráce s **logopedem**)

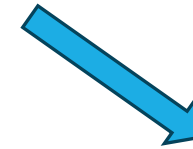
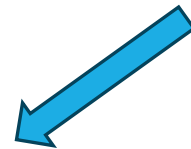
4) UČENÍ SE CIZÍM JAZYKŮM

- postavení mluvidel při vyslovování určitých hlásek

B) SYSTÉM ČESKÝCH KONSONANTŮ A VOKÁLŮ

HLÁSKY

35 HLÁSEK

25 SOUHLÁSEK

až na výjimky (L, R) nejsou
schopny tvořit slabiku

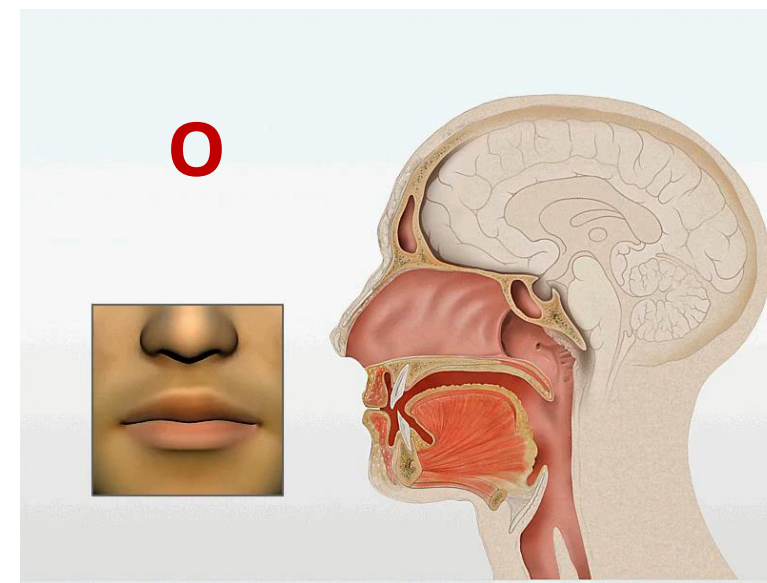
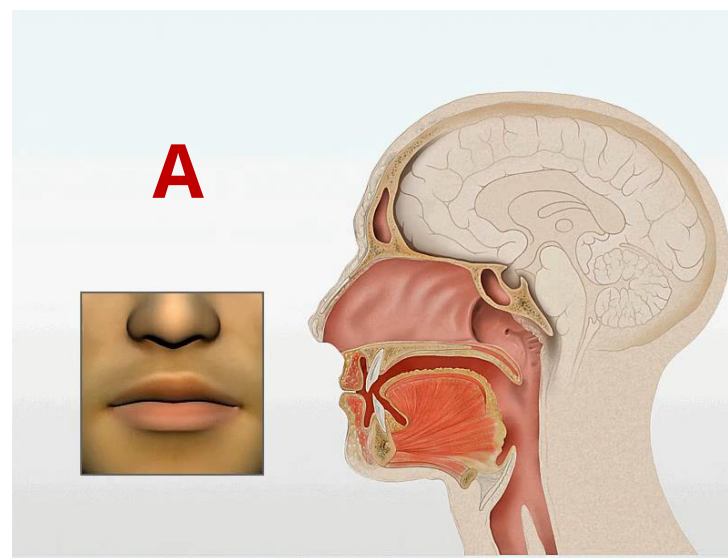
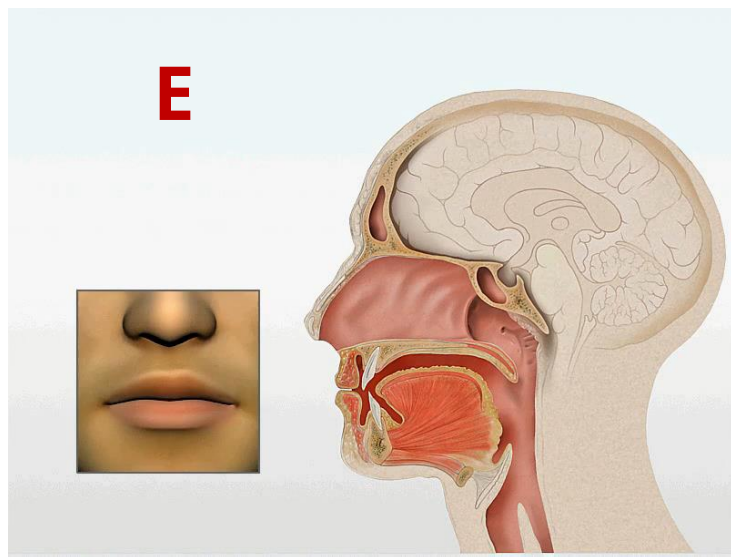
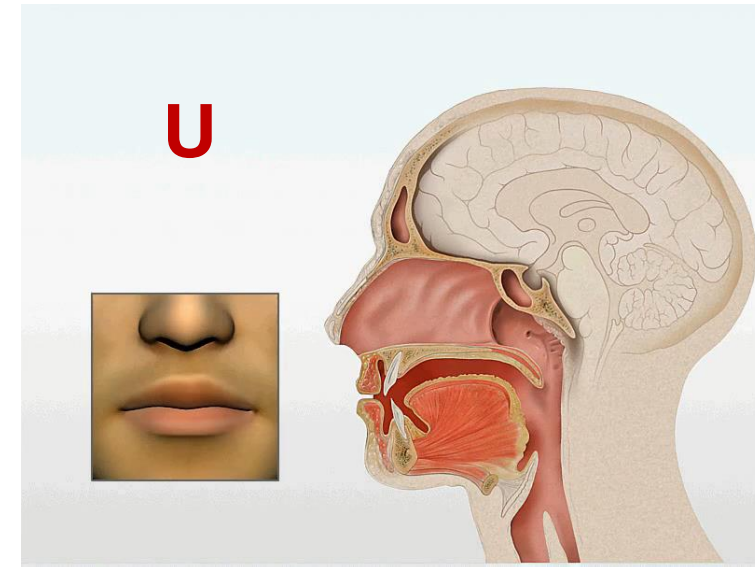
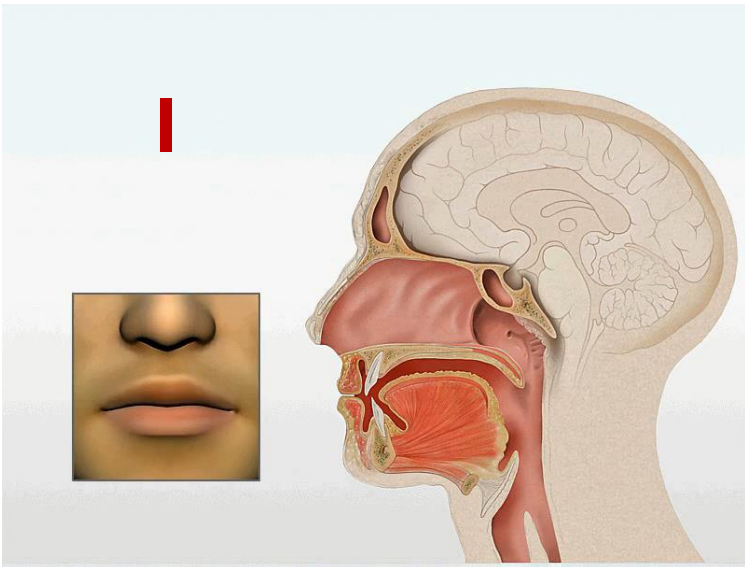
10 SAMOHLÁSEK

schopny tvořit
slabiku

SAMOHLÁSKY (VOKÁLY)

- jsou vždy **ZNĚLÉ**
 - můžeme je „zpívat“, proto se jim říká **TÓNY** – výdechový proud nemá překážku
- je jich **10 – 5 krátkých (A, E, I, O, U)** a **5 dlouhých (Á, É, Í, Ó, Ú)**
- jejich výslovnost znázorněna ve **VOKALICKÉM TROJÚHELNÍKU** (podle postavení jazyka a rtů)

VOKALICKÝ TROJÚHELNÍK ▼		PODLE VODOROVNÉ POLOHY JAZYKA				
		PŘEDNÍ (jazyk vpředu)		STŘEDNÍ	ZADNÍ (jazyk vzadu)	
PODLE SVISLÉ POLOHY JAZYKA	VYSOKÉ (jazyk nahoře)	Í I 				Ú U
	STŘEDOVÉ		É E 			Ó O
	NÍZKÉ (jazyk dole)			A Á 		
		RTY NEZAOKROUHLENY		RTY ŠIROCE OTEVŘENY	RTY ZAOKROUHLENY	

<http://fonetika.upol.cz/?akce=animace>

DVOJHLÁSKY (DIFTONGY)

- sdružení **dvou samohlásek v JEDNÉ SLABICE**
- **OU** – jediná **původně česká** (př. *fouká, pouze, dlouze)*
- **AU, EU** – pouze u slov **cizího původu** (př. *auto, pneumatika*)
- dvojhláskami **NEJSOU**:
 - samohlásky na **morfematickém švu** (hranice mezi morfémy) – př. *DOUČOVAT* [DO?UČOVAT], *ZAÚČTOVAT* [ZA?ÚČTOVAT], *PROUDIT* (voda proudí) x *PROUDIT* (proudit maso)
 - **dvě stejné hlásky vedle sebe** – př. *JEDNOOKÝ, MĚKKÝ*
 - *RACI* x *RACCI*, *PODANÝ* x *PODDDANÝ* – ve výslovnosti je nutné **vyslovit obě hlásky (zdvojená hláska = GEMINÁTA)**, aby nedošlo ke změně významu

SOUHLÁSKY (KONSONANTY)

- vnikají **přehrazením výdechového proudu** – říká se jim **ŠUMY**
- rozlišujeme **ZNĚLÉ** (hlasivky kmitají) a **NEZNĚLÉ** (hlasivky se nezapojují) souhlásky
 - laická rada: poznáme je tak, že přiložíme ruku na ohryzek krku či na temeno hlavy

PÁROVÉ

- mají neznělý/znělý protějšek
- př. **P/B, T/D, K/G...**

NEPÁROVÉ (jedinečné)

= **SONORY**

- jsou vždy **znělé** („tónošumy“ – mají vlastnosti konsonantů i vokálů)
- **M, N, Ň** = **NAZÁLY** (vznik v dutině nosní, alofony ŋ, ɱ)
- **L, R** = **LIKVIDY** (jsou slabikotvorné a tím mají blízko k vokálům)

GLIDOVÉ (klouzavé)

J – znělé

NEZNĚLÉ	ZNĚLÉ
-	+
P	B
T	D
Ť	Ď
K	G
F	V
S	Z
Š	Ž
CH	H
C	3
Č	ž
Ř	Ř

ʔ

ɣ

ʒ

ž

ř

ŋ

ɲ

nemají status fonému
(jsou alofony)

neznělé CH může mít svůj **znělý**
protějšek = ɣ (znak pro gama)

podle způsobu tvoření			podle místa tvoření									
			retné	retozubné	přední	zadní	předo-	zado-	hrtanové			
					zubodásňové		patrové					
					N Z	N Z	N Z	N Z				
podle způsobu tvoření	závěrové	ústní	P B		T D		Ť Ď	K G		ražené		
		nosní	M	ɱ	N		Ň	ŋ				
		hlasivkové							(ráz)			
	úžinové	polozávěrové			C 3	Č 3				polosykavé		
		středové			S Z	Š Ž				sykavé		
				F V			J	X ɣ		šumové		
		bokové			L					bez šumu		
					R					třené		
		kmitavé			Ř Ŕ							
		hlasivkové							H		šumové	
				retné	předo-		středo-	zado-	hlasivkové			
					jazýčné							
podle artikulačního orgánu												

https://is.muni.cz/netika_a_fonolog
f

N - neznělé, Z - znělé

https://is.muni.cz/el/1441/podzim2017/Cjp005/um/fo_netika_a_fonologie_klasifikace_hlasek_II_souhlasky.pdf

DĚLENÍ SOUHLÁSEK

A) PODLE MÍSTA TVOŘENÍ

1. OBOURETNÉ nebo RETNÉ (BILABIÁLY)

- *P, B, M*

2. RETOZUBNÉ (LABIODENTÁLY)

- vzniká na rozhraní rtů a zubů
- *F, V, m*

3. PŘEDNÍ ZUBODÁSŇOVÉ (PREALVEOLÁRY)

- na dásních na hranici zubů
- *T, D, N, C, ʒ, S, Z, L, R, Ř*

4. ZADNÍ ZUBODÁSŇOVÉ (POSTALVEOLÁRY)

- *Č, ʒ, Š, Ž*

5. PŘEDOPATROVÉ (PALATÁLY)

- tvrdé patro
- *Ť, Ď, Ň, J*

6. ZADOPATROVÉ (VELÁRY)

- měkké patro (pohybuje se)
- *K, G, CH, γ, ŋ*

7. HRTANOVÉ nebo HLASIVKOVÉ (LARYNGÁLY, GLOTÁLY)

- *H, ráz*

B) PODLE ZPŮSOBU TVOŘENÍ

1. ZÁVĚROVÉ (OKLUZIVY)

- výdechovému proudu se do cesty postaví překážka (př. *P - uzavřeme rty*)
- ***P, B, T, D, Ť, Ď, K, G, M, N, Ň, ŋ, ŋ***

2. POLOZÁVĚROVÉ (SEMIOKLUZIVY)

- kombinace okluzivní a konstriktivní fáze – př. *C = spojení T (okluzivní) a S (konstriktivní)*
- ***C, 3, Č, ž***

3. ÚŽINOVÉ (KONSTRIKTIVY)

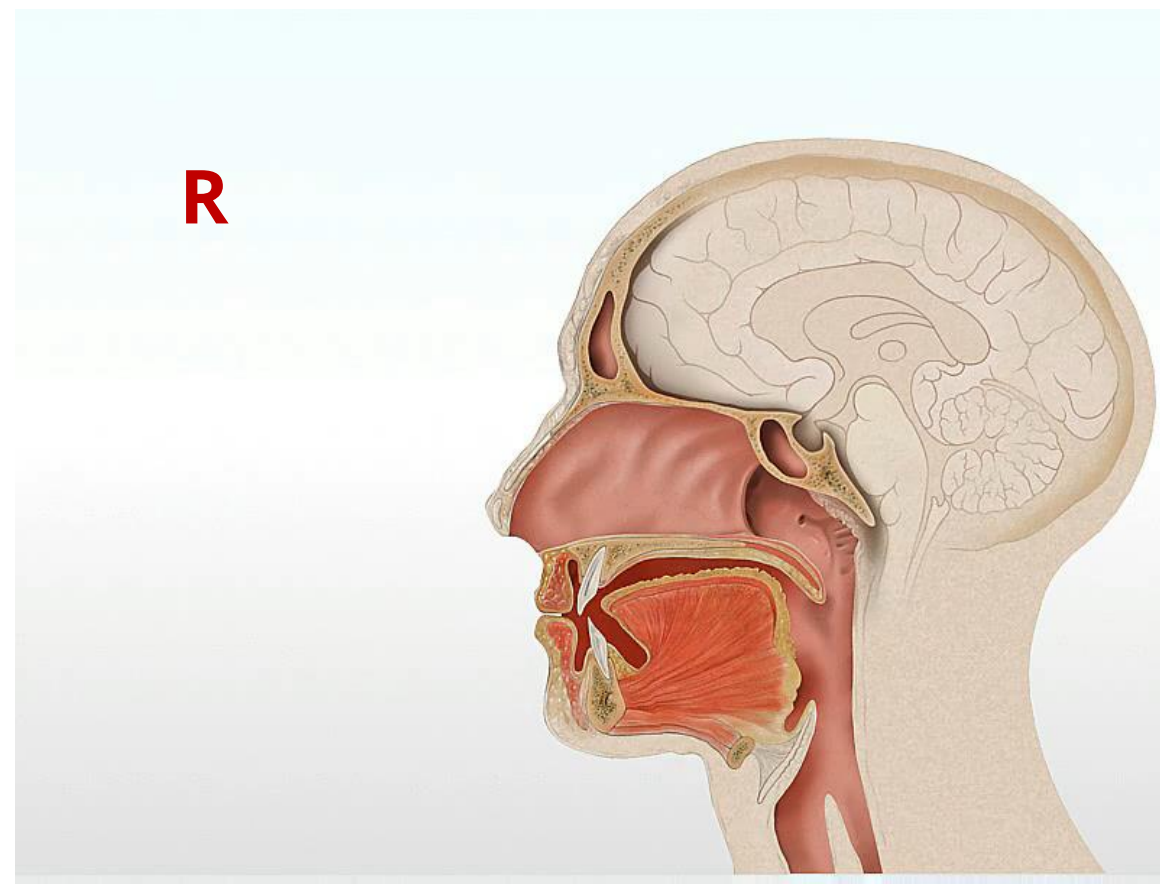
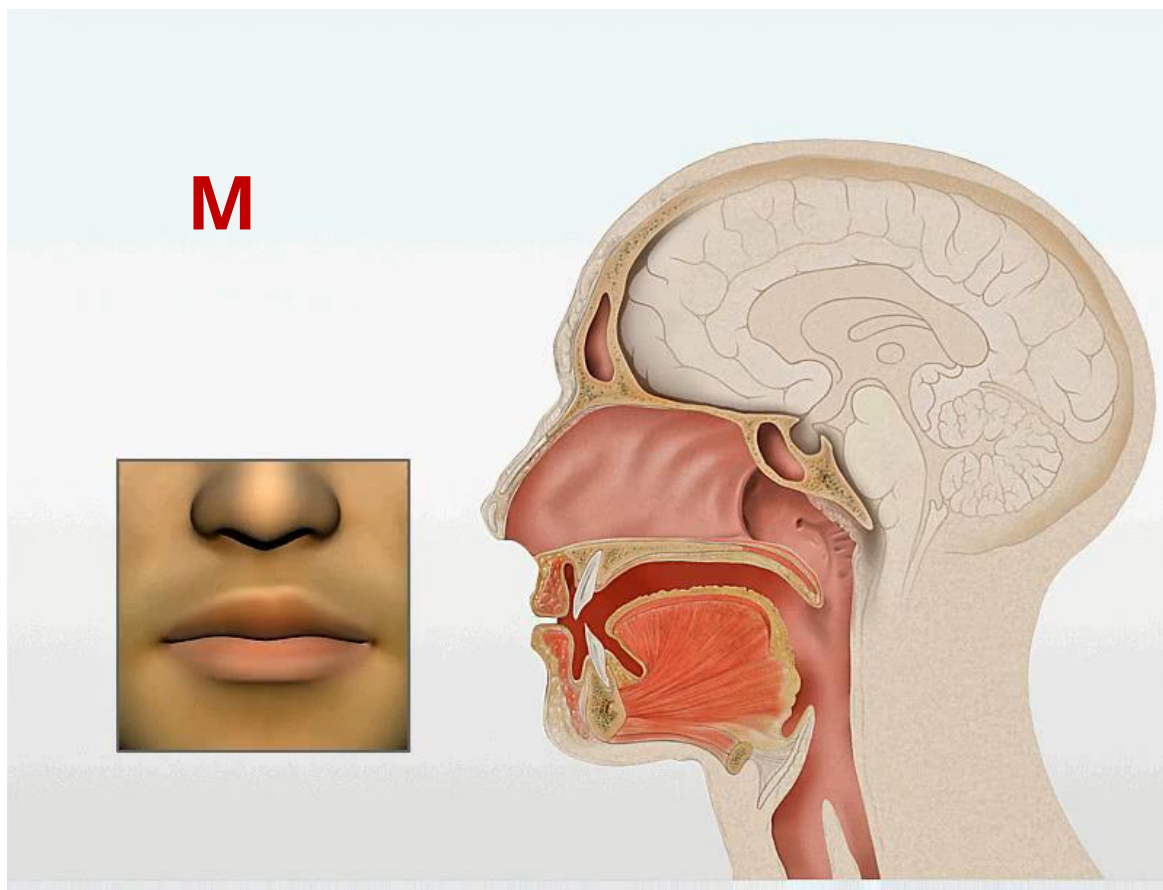
- výdechový proud se zúží, nikoliv zastaví, tzn. není tam překážka
- ***S, Z, Š, Ž, F, V, J, CH, L, R, Ř, H***

C) PODLE SLUCHOVÉHO DOJMU

1. RAŽENÉ (EXPLOZIVY)

2. POLOSYKAVKY nebo POLORAŽENÉ (AFRIKÁTY)

3. TŘENÉ (FRIKATIVY)

DALŠÍ SOUHLÁSKY LZE NAJÍT ZDE: <http://fonetika.upol.cz/?akce=animace>

**C) ZÁKLADNÍ
PŘEHLED
HLÁSKOVÝCH ZMĚN
V SOUČASNÉ ČEŠTINĚ**

FONETICKÁ TRANSKRIPCE

Y/I [I] – př. *byl* [BIL]

Á [A:] nebo [Á] – př. *pán* [PA:N], [PÁN]

Ě [JE] – př. *oběd* [OBJET]

NI [ŇI] – př. *nic* [ŇIC]

DĚ [ĎE] – př. *děda* [ĎEDA]

MĚ [MŇE] – př. *měkký* [MŇEKÍ]

X [KS] – př. *xerox* [KSEROKS]

QU [KV] – př. *aqua* [AKVA]

W [V] – př. *watt* [VAT]

Ů [Ú] – př. *nůžky* [NÚŠKI]

CH [X] – př. *šlechtění* [ŠLEXŤEŇÍ]

(CH [ɣ] – znělé – př. *SUCHDOL* [SUɣDOL])

- transkripční systém vytvořila **Mezinárodní fonetická organizace (IPA)** – systém upraven pro jednotlivé jazyky
- každá **hláska má svůj vlastní grafém** (písmeno)
- zachycena skutečná výslovnost (v hranatých závorkách)
SLOVO [SLOVO]

ASIMILACE (SPODOBA) ZNĚLOSTI

NIKDY [ŇIGDI]

- ❖ řídí se podle **poslední párové souhlásky** (v tomto případě znělé D ovlivňuje neznělé K a to se ve výslovnosti změní na znělé G)

❖ **ZAJÍMAVOST:** Hláška **V** podléhá asimilaci znělosti **VTIP** [FĚIP] , ale sama ji nezpůsobuje **TVŮJ** [TVÚJ]

- +
SHROMÁŽDĚNÍ [S⁻X⁺ROMÁŽDĚNÍ] - *progresivní*
→
+ +
[Z⁺H⁺ROMÁŽDĚNÍ] - *regresivní*
←

❖ v češtině **převažuje** asimilace znělosti **regresivní**

◆ **progresivní** asimilace znělosti zastoupena hlavně u hlásek **SH**

NEUTRALIZACE ZNĚLOSTI

+
ZUB [ZUP]
-

- ❖ označována také jako změna znělosti **dána pozicí**
- ❖ **ZNĚLÁ párová souhláska** se na **KONCI slova** vždy změní v **párovou NEZNĚLOU souhlásku**

ASIMILACE ARTIKULAČNÍ

KONGO [KOŋGO]

- ❖ ŋ je alofon hlásky N
- ❖ časté u slov s hláskami NK, NG

TRAMVAJ [TRAmVAJ]

- ❖ m je alofon hlásky M
- ❖ časté u slov s hláskami MV, MF

SLABIKOTVORNÉ L a R

VLK [VL₁K]

METR [METR₁]

❖ ve slabikách chybí samohláska

RÁZ

DOUČOVAT [DOʔUČOVAT]

V OLOMOUCI [FʔOLOMOUCI]

TROJÚHELNÍK [TROJʔÚHELŇÍK]

- ❖ **ráz** je **hlasivková závěrová hláska**
- ❖ slouží k **pečlivé výslovnosti**
- ❖ **odděluje** např. **předložku**, stojí na **morfematickém švu**, vyskytuje se u **složenin**
- ❖ často stojí **před samohláskou**

HIÁT

BIOLOGIE [BIJOLOGIJE]

- ❖ vložení hlásky J
- ❖ **neplést si s Ě [JE]**

PRÁZDNINY [PRÁZŇINI]

- ❖ **vypuštění hlásky**
- ❖ často u **shluku tří a více souhlásek za sebou**

EPENTEZE

❖ vložení hlásky

OSM [OS**U**M] ❖ může být i [OSM]

SEDM [SED**U**M] ❖ může být i [SEDM]

❖ **CHYBNÁ** v případě slov jako SAMOZŘEJMĚ [SAMOZ**D**ŘEJMŇE], ZRCADLO [ZR**T**CADLO], BIZARNÍ [BIZAR**D**ŇÍ]

PROTEZE

OKNO [VOKNO]

- ❖ **vložení** hlásky na **začátek** slova
- ❖ znak **dialektu**
- ❖ časté u slov začínajících **samohláskou O**

METATEZE

❖ **přesmyk** hlásek

VELRYBA [VERLIBA]

MONOFTONGIZACE a DIFTONGIZACE

HISTORICKÝ VÝVOJ

KUOŇ → KŮŇ

❖ MONOFTONGIZACE

LÚKA → LOUKA

❖ DIFTONGIZACE

KONTRAKCE

HISTORICKÝ VÝVOJ

DOBRA**JA** → DOBRÁ

ZNĚLÉ A NEZNĚLÉ CH a Ř, ZNĚLÉ 3, Ž

CH

Y (ZNĚLÉ CH)

- výslovnost CH **PŘED ZNĚLÝM párovým konsonantem**

SUCHDOL [SUyDOL]

- D je znělý párový konsonant

KDYBYCH BYL [GDIBIy BIL]

- B je znělý párový konsonant

X (NEZNĚLÉ CH)

- výslovnost CH **PŘED NEZNĚLÝM párovým konsonantem**
- na **počátku slova**, před **sonorou** atd.
- vyskytuje se častěji než znělé CH

CHUCHLE [XUXLE]

- CH na začátku slova, L je sonora

ŠLECHTĚNÍ [ŠLEXTĚNÍ]

- Ř je neznělý konsonant

Ř

ZNĚLÉ Ř

- pokud **neplatí pravidla pro neznělé Ř**
- mezi **dvěma samohláskami**
 - *DVEŘE*
- mezi **samohláskou a znělou souhláskou**
 - *HOŘLAVINA*
- mezi **znělou souhláskou a samohláskou**
 - *BŘICHO*

NEZNĚLÉ Ř

- vzniká **asimilací znělosti**
- **PŘED** ním nebo **ZA** ním se vyskytuje **NEZNĚLÝ párový konsonant**
- nebo na **konci slova** – neutralizace znělosti

VEPŘ – P je neznělý konsonant před Ř (Ř je na konci slova)

MASAŘKA – K je neznělý konsonant

TŘI – I je neznělý konsonant

KEŘ – Ř je na konci slova

3 ž

3 (ZNĚLÉ C)

- při spojitě výslovnosti **D (T) + Z**
 - *PO**D**ZIM* [PO**3**IM] ale i [PO**D**ZIM]
- nebo hláska vznikající **asimilací znělosti** k následující **ZNĚLÉ** souhlásce
 - *LE**C**KDO* [LE**3**GDO] – **G** je znělá souhláska (vznikla asimilací znělosti s D)

ž (ZNĚLÉ Č)

- při spojitě výslovnosti **D (T) + Ž** (běžné ve slovech cizího původu)
 - ***DŽ**EZ* (jazz) [**ž**ES]
- nebo hláska vznikající **asimilací znělosti** k následující **ZNĚLÉ** souhlásce
 - *LÉ**č**BA* [LÉ**ž**BA] – **B** je znělá souhláska

D) SLOHOVÁ PLATNOST HLÁSKOVÝCH PROSTŘEDKŮ

*Tato část otázky je velmi variabilní a
předložené informace jsou pouze orientační.*

PROSTĚ SDĚLOVACÍ FUNKČNÍ STYL

- **proteze** (*vokno, von*), změna samohlásek (*mléko – mlíko*) – obecná čeština
- přípustné je **vynechat hlásku J** na začátku slova (*jsem [sem], jsme [sme]*)
- častá **metateze** (*žlička*), **epenteze** (*samozřejmě*)

UMĚLECKÝ FUNKČNÍ STYL

- časté **dialekty** (souvisí se změnami hlásek apod.)
- opakování hlásek u **citoslovcí** (*hahaha, hurááá*), **zvukomalebnot** (*brrr*)
- hlásky **G, F, Ó** často ve slovech **expresivně zabarvených** (*ó, fuj, fňukat*) x naopak je lze nalézt v odborném stylu (*móda, figura, gesto*)

1. FONETICKÝ A FONOLOGICKÝ SYSTÉM SOUČASNÉHO ČESKÉHO JAZYKA

- **definice fonetiky a fonologie** – rozdíly, nejmenší jednotka (**hláska, foném, alofon** + příklady)
- vznik řeči – **respirace, fonace, artikulace**

2. SYSTÉM ČESKÝCH KONSONANTŮ A VOKÁLŮ

- specifika **vokálů** (vokalický trojúhelník atd.) + příklady
- specifika **diftongů** (český původ, cizí původ atd.) + příklady
- specifika **konsonantů** (párové, nepárové, glidové; dělení podle znělosti, místa tvoření, způsobu tvoření a sluchového dojmu atd.) + příklady

3. ZÁKLADNÍ PŘEHLED HLÁSKOVÝCH ZMĚN V SOUČASNÉ ČEŠTINĚ

- **základy transkripce** slov
- asimilace znělosti (progresivní, regresivní), asimilace artikulační, neutralizace znělosti, slabikotvorné l, r; ráz, hiát, elize, epenteze, proteze, metateze, monoftongizace, diftongizace, kontrakce, znělé a neznělé CH, znělé a neznělé Ř, znělé C a Č – vše uvádět na **příkladech**

4. SLOHOVÁ PLATNOST HLÁSKOVÝCH PROSTŘEDKŮ

- např. u prostě sdělovacího funkčního stylu, uměleckého stylu apod.

Zdroje

- CVRČEK, Václav a kol. *Mluvnice současné češtiny. 1, Jak se píše a jak se mluví*. Vydání druhé. V Praze: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2015. 416 stran. ISBN 978-80-246-2812-7. Dostupné také z: <https://www.bookport.cz/kniha/mluvnice-soucasne-cestiny-i-jak-se-pise-a-jak-se-mluvi-5541>.
- ČECHOVÁ, Marie et al. *Čeština - řeč a jazyk*. 3., rozš. a upr. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2011. 442 s. ISBN 978-80-7235-413-9.
- ČECHOVÁ, Marie a STYBLÍK, Vlastimil. *Čeština a její vyučování: didaktika českého jazyka pro učitele základních a středních škol a studenty učitelství*. 2., upr. vyd, v SPN vyd. 1. Praha: SPN-pedagogické nakladatelství, 1998. 264 s. ISBN 80-85937-47-6.
- HUBÁČEK, Jaroslav et al. *Čeština pro učitele*. Vyd. 4., upr. [i.e. Vyd. 5.]. [Odry]: Vade Mecum Bohemiae, 2010. 375 s. ISBN 978-80-86041-37-7.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana et al. *Český jazyk: [pro studující učitelství 1. stupně základní školy]*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2012. 296 s. Pedagogika. ISBN 978-80-247-3358-6.
- http://fyzika.jreichl.com/data/MKV_zvuk_soubory/image123.jpg
- <https://cbdstar.cz/anatomie-mozku-jak-mozek-funguje/>
- <http://fonetika.upol.cz/?akce=animace>
- https://is.muni.cz/el/1441/podzim2017/Cjp005/um/fonetika_a_fonologie_klasifikace_hlasek_II_souhlas_ky.pdf

Pedagogická
fakulta

Univerzita Palackého
v Olomouci

Financováno
Evropskou unií
NextGenerationEU

Národní
plán
obnovy

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Podpořeno z projektu Vzdělávání na UP 22+ edUP NPO_UPOL_MSMT-16589/2022.